

جغرافیا و توسعه - شماره ۱۸ - تابستان ۱۳۸۹

وصول مقاله : ۱۳۸۷/۶/۴

تأیید نهایی : ۱۳۸۸/۱۰/۲

صفحات : ۵۳-۶۸

تحلیلی بر الگوهای استقرار فضایی سکونتگاههای روستایی در استان چهارمحال و بختیاری

اصغر نوروزی آورگانی^۱
دانشجوی دکتری جغرافیا دانشگاه اصفهان

دکتر سید اسکندر صیدایی
استادیار جغرافیا دانشگاه اصفهان

چکیده

سکونتگاههای روستایی به عنوان بستر زندگی و فعالیت‌های انسان، موضوعی چندبعدی است. مسئله سکونتگاههای روستایی بخشی از مسائل گسترده‌تری است که در سطح ملی و منطقه‌ای نمود پیدا می‌کند و لازم است در تمامی ابعاد آن، به‌ویژه الگوی توزیع فضایی آنها پژوهش صورت گیرد. به تبع این ضرورت، این پژوهش بر آن است تا به مطالعه، شناخت و تحلیل الگوهای استقرار فضایی سکونتگاههای روستایی در استان چهارمحال و بختیاری بپردازد. این پژوهش از نوع مطالعات توصیفی-تحلیلی است و جهت جمع‌آوری اطلاعات آن از روش‌های اسنادی-میدانی استفاده شده است. در انجام این مطالعه ابتدا اطلاعات مورد نیاز در زمینه‌ی موضوع و منطقه جمع‌آوری و سپس بر اساس روشی فرآیندی و با استفاده از رایانه، تجزیه و تحلیل و جمع‌بندی داده‌ها و همچنین تلفیق و ترکیب لایه‌های اطلاعاتی صورت گرفته و علاوه بر این جهت تطبیق نتایج و درک صحیح‌تر مسأله، مطالعات میدانی نیز به عمل آمده است. در ادامه‌ی نقش عوامل مؤثر بر الگوهای استقرار فضایی سکونتگاههای روستایی استان چهارمحال و بختیاری تحلیل و سپس به تبیین مهمترین الگوهای کلی استقرار سکونتگاههای استان اشاره گردید.

نتیجه‌ی کلی این‌که، الگوی استقرار فضایی سکونتگاههای روستایی استان بیشتر تحت تأثیر عوامل طبیعی (ناهمواری‌ها، اقلیم، رودخانه‌ها) و همچنین عوامل انسانی (ساختار و سازمان اجتماعی ایلات و عشایر و مالکیت آنان) و در مواردی تأثیر ترکیبی چند عامل، سامان گرفته‌اند و الگوی پراکنش آنها عمدتاً از نوع خطی است.

کلیدواژه‌ها: الگو، استقرار فضایی، سکونتگاههای روستایی، توسعه‌ی پایدار روستایی، استان چهارمحال و بختیاری.

مقدمه

استقرار انسان در فضا و الگوهای استقرار فضایی سکونتگاهها و کنون‌های جمعیتی، پدیده‌ای چندبعدی و دارای قدمتی حدود ۱۲ هزار ساله است. بشر در روند تکاملی زیست خود بر اساس

¹- a.norouzi@ltr.ui.ac.ir

تجربیات عملی، سکونتگاههای خود را با توجه به عواملی همچون اقلیم، وضعیت توپوگرافی، دسترسی به منابع زیستی، امنیت، مخاطرات محیطی، امکان‌سازش با طبیعت، امکان بهره‌گیری و بهره‌برداری بهینه از محیط و... انتخاب می‌کرد و تلاش می‌نمود سکونتگاهی برخوردار از آسایش داشته باشد. بدیهی است که اولین گام در هر نوع برنامه‌ریزی از جمله برنامه‌ریزی توسعه‌ی پایدار سکونتگاههای روستایی داشتن شناختی جامع از چگونگی پراکندگی، موقعیت و جمعیت سکونتگاهها می‌باشد. به‌علاوه برای انسجام و یکپارچگی مکانی-فضایی، توسعه‌ی اقتصادی-اجتماعی، فیزیکی-کالبدی، کاهش نابرابری‌های کمی-کیفی میان حوزه‌های شهری-روستایی و رسیدن به اهداف قابل تحقق توسعه ملی، شناخت و تحلیل فضاهای سکونتی بعنوان بستر استقرار انسان از اهمیت وافر برخوردار است.

با نگاهی گذرا به جامعه‌ی روستایی کشور درمی‌یابیم که این جامعه از گذشته تا به حال همواره با مسایل و مشکلاتی روبرو بوده است. مشکلاتی از جمله کمبود امکانات زیربنایی، کیفیت نامناسب محیط زیست، کمی درآمد، نظام نامناسب استقرار و پراکندگی بیش از حد جمعیت و فعالیت‌ها، کوچک بودن آبادی‌ها، عدم امکان سرمایه‌گذاری مطلوب در این مکان‌ها و... (شیرازیان، ۱۳۷۵: ۴۱۷). از طرفی پراکندگی جمعیت و به موازات آن توزیع سکونتگاهها در سطح بخش قابل سکونت زمین به‌طور همگون صورت نگرفته و امروزه، به رغم پیشرفت‌های همه‌جانبه در فن‌آوری هنوز هم نواحی قابل سکونت محدود است و تنها بخش معینی از زمین را به خود اختصاص می‌دهد (کاظمی و بدری، ۱۳۸۳: ۱۲۸). در این مقوله، ایران او به تبع آن استان چهارمحال و بختیاری] نیز مانند اغلب کشورهای جهان سوم کم و بیش از نابسامانی در عملکرد نظام فضایی استقرارگاههای روستایی رنج می‌برد (آمار، ۱۳۷۵: ۳۲). به‌گونه‌ای که در تمامی مناطق کشور، آبادی‌های کوچک و بسیار کوچک با خصوصیت؛ تعدد، تنوع، پراکندگی، محرومیت و انزوا سهم قابل توجهی از مجموع آبادی‌ها را به خود اختصاص می‌دهند و در مقابل سهم آبادی‌های بزرگ ۸/۴٪ از کل سکونتگاههای روستایی است (سعیدی، ۱۳۷۵: ۴۰۷). لذا انجام هرگونه مطالعه و برنامه‌ریزی به منظور تغییر و تحول در مجموعه‌های روستایی مستلزم بررسی دقیق و دستیابی به شناختی صحیح از ساخت، بافت و الگوی پراکندگی آنها است تا بتوان از این شناخت به ابزاری کارآمد برای اقدامات اجرایی بهره جست. بنا بر ضرورت‌های فوق، این پژوهش بر آن است تا به مطالعه، شناخت و تحلیل الگوهای استقرار فضایی سکونتگاههای روستایی در استان چهارمحال و بختیاری بپردازد. این استان با توجه به دارا بودن شرایط متنوع محیطی از الگوهای متنوع پراکنش فضایی سکونتگاهها برخوردار است و شناخت جامعی از این شرایط در راستای تحقق توسعه‌ی پایدار روستایی اهمیت زیادی دارد.

پیشینه تحقیق

هرچند انجام مطالعات و بررسی‌های علمی مربوط به روستاها و ویژگی‌های مختلف نواحی روستایی از دیرباز مورد توجه اندیشمندان و محققان علوم مختلف و مرتبط قرار داشته، اما تنها در دهه‌های اخیر است که با توجه به اهمیت یافتن و نقش بی‌چون و چرای روستا در توسعه پایدار و در نتیجه توسعه ملی، مورد توجه خاص قرار گرفته‌است.

لذا برخی از نمونه‌هایی که ارتباط با موضوع حاضر داشته‌اند به شرح زیر می‌باشند:

- گلی و همکاران در پژوهش «تبیین الگوی فضایی روستاهای درحال گذار با استفاده از GIS: منطقه شمال غرب» به این نتیجه رسیدند که اراضی هموار، دشت‌های پایکوهی و منابع آب از عوامل موثر در شکل‌گیری سکونتگاهها می‌باشند (گلی، ۱۳۸۳).

- میرزائیان در پایان‌نامه خود باعنوان «نحوه‌ی استقرار فضایی سکونتگاههای روستایی و الگوی بهینه آن در نواحی پیشکوهی البرزغربی: شهرستان زنجان»، ضمن بیان مفاهیم الگوهای سنتی در نظام فضایی‌کشور، به بیان چگونگی نقش عوامل طبیعی در ایجاد و شکل‌گیری سکونتگاههای روستایی، شیوه‌ی سکونت‌گزینی، الگوهای پراکندگی و عوامل موثر در شکل‌گیری الگوهای کنونی پرداخته‌اند (میرزائیان، ۱۳۷۵).

- استعلاجی و قدیری معصوم در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عوامل جغرافیایی در نظام استقرار سکونتگاهها با تأکید بر تکنیک‌های کمی (پژوهش موردی: ناحیه ویلکیج، شهرستان نمین)» به این نتیجه رسیدند که ساختار نظام استقرار، ضمن تأثیرپذیری از بنیان‌های انسانی در ارتباط با بنیان‌های طبیعی شکل گرفته‌اند و بین تیپ اراضی و توزیع سکونتگاهها همبستگی مستقیم و معنی‌دار و بین ارتفاع و توزیع سکونتگاهها، همبستگی معکوس و معنی‌دار وجود دارد (استعلاجی و قدیری معصوم، ۱۳۸۴: ۱۲۱).

- دکتر طالب در پژوهشی با عنوان «شیوه‌های سکونت‌گزینی و گونه‌های مسکن روستایی» به تحلیل نقش عوامل گوناگون در انتخاب موقعیت و استقرار سکونتگاههای روستایی در گیلان و زنجان پرداخته و به این نتیجه رسیدند که عوامل مختلف محیط طبیعی و مصنوعی به صورت مجموعه‌ای مرتبط بر این موضوع مؤثرند (طالب، ۱۳۷۵).

روش تحقیق

این پژوهش از نوع مطالعات توصیفی-تحلیلی است و جهت جمع‌آوری داده‌های آن از روش‌های اسنادی-میدانی استفاده شده است. در انجام مطالعه ابتدا اطلاعات موجود در مورد موضوع و منطقه از کتب، اسناد، مجلات، نقشه‌های پایه و آمارنامه‌ها جمع‌آوری و سپس اطلاعات موردنیاز استان از طریق مطالعات میدانی شامل مشاهده، مصاحبه و مراجعه به منطقه‌ی

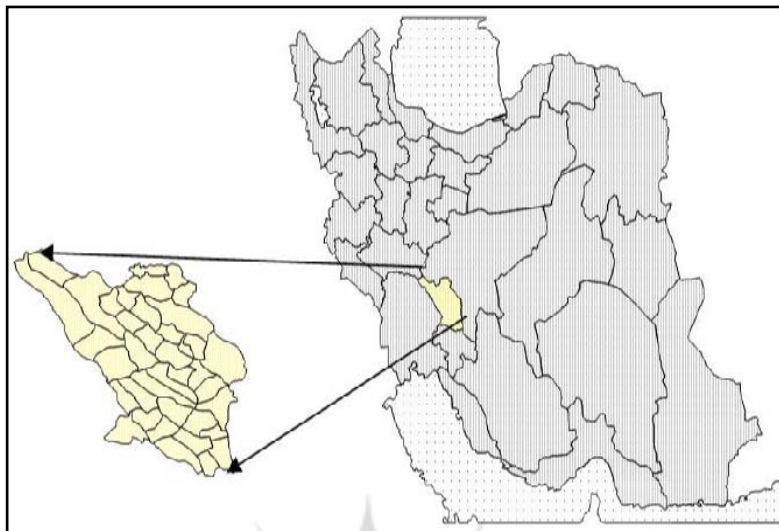
مذکور تهیه گردید. در ادامه براساس روشی فرآیندی با استفاده از رایانه و در محیط نرم‌افزاری GIS تجزیه و تحلیل، جمع‌بندی، تلفیق و ترکیب لایه‌های اطلاعاتی صورت گرفت. سپس نقش عوامل مؤثر بر الگوهای استقرار فضایی سکونتگاههای روستایی استان چهارمحال و بختیاری تحلیل و در پایان به تبیین مهمترین الگوهای کلی استقرار اشاره گردید. در این مقاله دو فرض شامل:

- ۱- «الگوهای فضایی استقرار می‌توانند تحت شرایط محیطی و محلی متفاوت، متنوع باشند» و
 - اینکه ۲- «الگوهای استقرار جمعیت در نواحی مختلف استان چهارمحال و بختیاری بیشتر تحت تأثیر عوامل محیط طبیعی بوده‌اند» مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهند گرفت.
- همچنین سعی بر آن است تا نشان داده شود سکونت و استقرار آبادی‌های استان با عوامل طبیعی و انسانی چه ارتباطی داشته و از چه الگویی پیروی می‌کنند.

معرفی کلی استان چهار محال و بختیاری (منطقه‌ی مورد مطالعه)

عرصه میدانی تحقیق، سکونتگاههای روستایی استان چهارمحال و بختیاری است. این استان با مساحتی حدود ۱۶۵۳۳ کیلومتر مربع، در ناحیه‌ی غربی ایران بین ۳۱ درجه و ۹ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۴۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۹ درجه و ۲۸ دقیقه تا ۵۱ درجه و ۲۵ دقیقه طول شرقی دربخش مرکزی کوههای زاگرس، واقع است. این استان از شمال و شرق به استان اصفهان، از جنوب به استان کهگیلویه و بویراحمد، از مغرب به استان خوزستان و از شمال غرب به استان لرستان محدود می‌شود (شکل شماره ۱). استان چهارمحال و بختیاری به دلیل دارا بودن ویژگی‌های خاص جغرافیایی و توپوگرافی از لحاظ آب‌وهوایی متنوع بوده و اقلیم‌های متنوعی در آن وجود دارد (<http://www.chaharmahalmet.ir/c1.asp>). سابقه‌ی زندگی در این استان به دوره‌های پیش از تاریخ، یعنی هزاره‌ی ششم قبل از میلاد می‌رسد (امیدوار و دیگران، ۱۳۸۱: ۲۰-۲۱) اما به دلیل وضعیت طبیعی استان و غلبه زندگی عشایری، به وجود آمدن روستاها عمدتاً به سال‌های ۱۳۰۰ به بعد که طرح اسکان اجباری عشایر انجام گرفته است، برمی‌گردد (صیدایی، ۱۳۷۴: ۳۹۹). بر اساس آخرین تقسیمات کشوری در سال ۱۳۸۵ استان، شامل ۶ شهرستان، ۲۵ شهر، ۱۷ بخش، ۳۹ دهستان و ۸۳۵ روستای دارای سکنه بوده و مرکز آن، شهرکرد است (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۶).

بر اساس نتایج سرشماری سال ۸۵، جمعیت ساکن استان برابر با ۸۴۳۷۸۴ نفر بوده و به لحاظ ترکیب شهری و روستایی جمعیت، ۵۰٪ در مناطق شهری و ۵۰٪ در مناطق روستایی سکونت دارند (<http://www.sci.org.ir/portal/faces/public/sci>).

شکل ۱: موقعیت استان چهارمحال و بختیاری در کشور

عوامل مؤثر در استقرار روستاها و ایجاد الگوهای فضایی سکونتگاههای روستایی

(با تأکید بر استان چهارمحال و بختیاری)

همچنان که پیدایش جهان هستی معلول پیدایش شعوری است که ما از آن به نام پروردگار یاد می‌کنیم، تکوین و توسعه‌ی سکونتگاهها و مجتمع‌های زیستی و نظم حاکم بر آنها هیچ‌گاه بی‌قاعده و اتفاقی صورت نپذیرفت.

آنچه مسلم است این‌که برپایی سکونتگاههای انسانی در هر ناحیه از قانونمندی‌هایی تبعیت می‌کند و این عوامل در گذر زمان متفاوت خواهند بود. اما نکته‌ی اساسی این است که پیش از دست یازیدن به هرگونه اقدامی، باید و لازم است به جستجوی علل وجودی آبادی‌ها و نظم پنهان، در پس ظاهر بی‌نظم نواحی و حوزه‌ها باشیم. به عبارت دیگر بکوشیم میان پراکنش ظاهراً خود به خودی و نامنظم و تعداد ظاهراً اتفاقی و بی‌معنای آبادی‌ها و مکان‌ها، انتظام برقرار سازیم (سعیدی، ۱۳۷۵: ۴۱۲-۴۱۰). مجموعه عوامل طبیعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، مذهبی، نظامی و ارتباطی در انتخاب موقعیت، نحوه‌ی استقرار و شکل‌دهی سکونتگاههای روستایی نقش دارند. این عوامل در تعامل با یکدیگر به سکونتگاههای روستایی شخصیتی خاص می‌بخشند؛ برخی از آنها دارای ویژگی‌های نسبتاً ثابت (عوامل طبیعی) و برخی پویا و در حال تغییر (عوامل سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و...) هستند و سهم هریک از عوامل در مکان‌ها و زمان‌های مختلف متفاوت می‌باشد. لذا تبیین شکل و نحوه‌ی استقرار و در مجموع علت وجودی سکونتگاههای روستایی چندان به سادگی امکان‌پذیر نیست.

- عوامل محیط طبیعی

جوامع روستایی به دلیل حاکمیت الگوهای سنتی در بهره‌برداری از محیط طبیعی و پایین بودن سطح برخورداری از فن‌آوری، در برخورد با محیط طبیعی دائماً در جستجوی مکان‌هایی هستند تا بتوانند با فعالیت‌های خود طبیعت را به تسخیر درآورند و از امکانات بالقوه‌ی آن برای ادامه‌ی حیات خود استفاده نمایند. بدین ترتیب می‌توان گفت پویایی چنین جوامعی بعد از جوامع کوچ‌رو شدیداً تحت تأثیر امکانات بالقوه طبیعی بوده و در ارتباط مستقیم با آن است. بنابراین چنین جوامعی در مراحل اولیه‌ی استقرار خود مکان‌هایی را جستجو می‌کنند که دارای حداقل امکانات فعالیت زراعی باشند و همچنین تا حدودی امنیت آنها را در برابر تهاجم بیگانگان تأمین نماید.

به‌طور کلی در بررسی عوامل طبیعی مؤثر در استقرار این‌گونه سکونتگاه‌ها باید مواردی همچون اشکال ناهمواری (پستی و بلندی)، آب و هوا، پوشش گیاهی و زیست محیط و نهایتاً نحوه‌ی دسترسی به منابع آب و خاک را در نظر داشت. استان چهارمحال و بختیاری با توجه به موقعیت جغرافیایی خاص خود و استقرار در زاگرس میانی، کوهستانی بودن، کوهپایه‌هایی که نقش مراتع دارند، حوزه‌ی آبخیز سرشاخه‌های رودخانه‌های کارون و زاینده‌رود، پوشش جنگلی، مزیت‌های نقطه‌ای آب‌و‌خاک و شرایط اقلیمی، بارش‌های متنوع و... موقعیت مناسبی برای معیشت کشاورزی و دامداری را دارا بوده و روستاها و مراکز جمعیتی مختلفی، متناسب با تأثیرپذیری از عوامل طبیعی شکل گرفته‌اند. قرارگیری روستاها در حاشیه‌ی رودخانه‌ها و دامنه ارتفاعات از مهمترین نموده‌های تعامل منطقی برای استفاده بهینه از منابع مختلف طبیعی است.

- عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی

انتخاب محل هر یک از سکونتگاه‌های روستایی، علاوه بر محیط طبیعی، بر اساس عوامل و انگیزه‌های متنوعی شامل موارد زیر صورت می‌پذیرد:

- قومیت‌های مختلف: استان چهارمحال و بختیاری از ساختار اجتماعی قومی و قبیله‌ای متعددی برخوردار است. به گونه‌ای که قلمرو وسیعی از شمال غرب، غرب و جنوب استان را «بختیاری‌ها» تشکیل می‌دهند و سایر قومیت‌ها از جمله «شهرکردی‌ها، بروجنی‌ها و ترک‌ها» در بخش‌های دیگر استان (لار، کیار، میزدج و...) استقرار دارند. اثر قومیت‌ها در استقرار و شکل‌گیری روستاها در کنار یکدیگر در قلمرو مالکیتی، خود از عوامل مؤثر در شکل‌گیری آنها در استان می‌باشد.

- انگیزه‌ی سازگاری و انطباق مطلوب با عرصه‌های طبیعی و امکان‌پذیر ساختن شیوه‌ی خاص اقتصادی از طریق بهره‌برداری از این‌گونه عرصه‌ها (طالب، ۱۳۷۵: ۱۰۵).

- برخورداری از امکانات ارتباطی و روابط منطقه‌ای (طالب، ۱۳۷۵: ۱۰۵؛ اشرف، ۱۳۵۲: ۵). شبکه ارتباطی موجود در استان نقش مؤثری در شکل‌گیری فضاهای سکونتگاهی آن دارد. این محورهای مهم ارتباطی که از چندین جهت استان چهارمحال و بختیاری را به استان‌های همجوار متصل می‌نمایند در شکل‌گیری و نحوه‌ی استقرار روستاهای روستایی استان نقش داشته است.

- انگیزه‌های سیاسی - نظامی: نمونه‌ی بارز آن و بویژه در استان، نتایج دستور اجرای سیاست اسکان عشایر در دولت رضاخان است که منجر به افزایش تعداد روستاهای پراکنده، افزایش حاشیه‌نشینی و سکونت در پیرامون جنگل‌ها گردید (هاشمی‌کوچسرنی، ۱۳۷۵: ۵۶۱). اما هرچند اجرای سیاست «تخته قاپو» در ظهور برخی سکونتگاههای دهه‌های اخیر مؤثر بوده، اما، استقرار در کنار ایلم‌های عشایری، وجود منابع آبی و آب و هوای مناسب و سطوح هموار از دیگر عوامل ناآشکاری است که در استقرار این سکونتگاهها مؤثر بوده است (مهندسین مشاور بوم‌آرا، ۱۳۸۶: ۲).

- انگیزه‌های فرهنگی-مذهبی: از این عوامل تحت عنوان عواملی که مربوط به ویژگی‌های قابل انطباق انسان بامحیط جغرافیایی اندمی‌توان نام برد و شاید بتوان عوامل تاریخی، سطح تکنیک، تشکیلات اجتماعی و خلیقات نژادی را نیز به آنها افزود (کاظمی و بدری، ۱۳۸۳: ۱۳۶). در این زمینه می‌توان از مسایل مالکیت، اختلافات قومی، مسایل قبیله‌ای، امنیت، نوع بهره‌برداری از زمین که جزء عوامل انسانی‌اند، نام برد. این عوامل در واقع در پراکنش و تشکیل روستاهای جدید و کوچک در استان بسیار مؤثر بوده‌اند (مطالعات میدانی، ۱۳۸۷). به دلیل حاکمیت بافت عشیره‌ای و قبیله‌ای در بخش اعظمی از استان، هر چند خانوار خویشاوند در گذشته و تاکنون در قلمرو مالکیت خود به ساخت و سازهایی پرداخته و روستاهای نوبنیادی را به‌وجود آورده‌اند (صدایی، ۱۳۷۴: ۳۹۹).

با توجه به تأثیر عوامل گوناگون و ارزیابی متفاوت از خصوصیات سکونتگاهها، می‌توان نتیجه گرفت که از یک‌سو ممکن است شرایط طبیعی یکسان در ارتباط با ساختارهای مختلف فرهنگی و سطح متفاوت تکامل اجتماعی - اقتصادی، به نحوه‌ی استقرار یکسان منجر نشود و از سوی دیگر انتخاب موقعیت و نحوه‌ی استقرار مشابه در دو مکان، به هیچ‌رو معنای تأثیرگذاری عوامل مشابه نیست.

- انگیزه‌های اقتصادی: این عامل در محیط‌های روستایی تابعی از شرایط طبیعی از یک‌طرف و سطح و دامنه روابط و برخورداری از تکنولوژی از طرف دیگر است؛ ولی آنچه مسلم است این‌که فعالیت‌های اقتصادی از شکل سنتی برخوردارند. اما تحولات اخیر در ساخت‌های اقتصادی - اجتماعی، نیروی دیگری به نام بازار را به‌وجود آورده و می‌توان از آن به عنوان عاملی مهم در تکوین و توسعه‌ی سکونتگاههای روستایی نام برد (طالب، ۱۳۷۵: ۱۰۴). نمونه‌هایی از تأثیر مسایل

اقتصادی در شکل‌گیری و تکوین سکونتگاه‌های روستایی در استان، روستاهایی‌اند که به صورت خطی جهت‌ارایی خدمات به کوچندگان، مسافران، تجار و... در اطراف مسیرهای ارتباطی قرار گرفته‌اند.

– الگوهای استقرار فضایی سکونتگاه‌های روستایی^۱

سال‌های بس طولانی است که جغرافیدانان در پرداختن به مسأله‌ی سازمان‌بندی فضا، به الگوها متشبه می‌شوند و به ساختن الگوهایی مشابه آنچه آمایشگران سرزمین انجام می‌دهند، روی آورده‌اند و نمونه‌ی آن در نظرات دیویس و بعدها الگوی تعادل بهره‌برداری از فضا در نظرات فون تونن نمود پیدا می‌کند. الگوها در واقع پلی میان سطح مشاهده و سطح تئوری به شمار می‌آیند. «الگوپردازی»، سرانجام به‌گزینشی میان عناصر و یا متغیرهای اساسی راه می‌برد. این امر انجام تلاشی را به منظور تجزیه و تحلیل واقعیت به عناصر سازنده آن ایجاب می‌کند تا از این طریق بتوان پیوستگی‌های علت و معلولی و روابط متقابل میان عناصر را آشکار ساخت (دولفوس، ۱۳۷۳: ۱۳۷).

در ادامه‌ی این مبحث الگوهای گوناگون استقرار سکونتگاه‌های روستایی با توجه به شرایط کنونی (با تأکید بر استان چهارمحال و بختیاری) ارائه می‌شود.^۲ ضمناً همچنان که در جغرافیای شهری «شبکه» را مترادف با «توزیع و پراکنندگی» می‌دانند و بر توزیع مکانی شهر در محدوده‌ی جغرافیایی می‌اندیشند، بی‌آنکه بر طبقه‌بندی شهرها توجهی داشته باشند (رضوانی، ۱۳۷۷: ۲۸). در اینجا نیز منظور پراکنش و توزیع فضایی سکونتگاه‌های روستایی در محدوده‌ی مورد مطالعه، بدون توجه به سطح بندی و توجه به بافت درونی و کالبدی روستاها می‌باشد.

به طور کلی الگوهای استقرار فضایی سکونتگاه‌های روستایی را می‌توان به گروه‌های زیر تقسیم کرد:

– الگوی استقرار خطی: در این الگو سکونتگاه‌ها به صورت ردیفی در طول یک‌محور استقرار یافته‌اند که این محور غالباً یا از خطوط طبیعی (دره‌ها، مسیر رودخانه‌ها، حاشیه تراس‌ها) و یا از خطوط مصنوعی مانند شبکه‌های ارتباطی پیروی می‌کنند.

۱- لازم به ذکر است جهت تدوین الگوهای ارائه شده از منابع مختلف، از جمله «تئوری شکل خوب شهر» (لینچ، ۱۳۷۶: ۶۰۹)، «رهنمودهایی برای برنامه‌ریزی مراکز روستایی» (مهندسین مشاور DHV، ۱۳۷۱: ۴۵۹)، «مقالاتی در باب شهر و شهرسازی» (مزینی، ۱۳۷۳: ۷۶) «بنیادهای بزرگ زراعی» (لوهر، ۱۳۵۴: ۶۰-۵۳)، «جغرافیای روستایی» (سعیدی و مهدوی و سایر منابع در این زمینه بهره برده‌ایم).

۲- این فهرست به هیچ وجه جامع نبوده و شاید موارد زیادی را در برنگرفته باشد. هدف در این جا بیشتر بررسی الگوهای موجود در منطقه و تجزیه و تحلیل آنها بوده است. ضمناً این دسته‌بندی اختیاری است، گرچه نظریه‌پردازان مختلف می‌توانند آنها را به نحوی دیگر مورد بررسی قرار دهند.

- الگوی استقرار دایره‌ای (حلقه‌ای یا اقماری): اصطلاحی عام برای انواع گوناگون سکونتگاه‌های روستایی است که پیرامون یک عامل طبیعی (سد، دریاچه و...) یا عامل انسانی (شهر مرکزی) پراکنده شده باشند.

- الگوی استقرار گسترده: وجود روستاهایی پراکنده در دشت‌ها باتوجه به شرایط پراکندگی منابع آب و وجود اراضی مناسب، صورت می‌پذیرد.

همچنین وجود محدودیت‌های ذاتی در محیط طبیعی (موانع طبیعی، وضعیت جغرافیایی، کمبود آب و ...) نیز موجب محدودیت در شیوه‌ی معاش اجتماعات یکجانشین روستایی شده و گسترش اجتماعات پراکنده روستایی را جهت دستیابی به فرصت‌های مناسب معیشتی موجب می‌شود (هاشمی‌کوچسرنی، ۱۳۷۵: ۵۶۱). این نوع سکونتگاه‌ها، همچنین در مناطقی که عشایر اسکان یافته‌اند بیش از دیگر انواع مشاهده می‌شوند (حسینی/بری، ۱۳۸۳: ۲۱۵).

- الگوی استقرار هلالی (نعلی شکل)

- الگوی استقرار ستاره‌ای (شعاعی)

- الگوی استقرار ترکیبی.

مراحل کار^۱

- تشکیل پایگاه اطلاعات سکونتگاه‌های روستایی استان: در این مرحله نقشه‌ی پراکندگی سکونتگاه‌های استان (شکل ۲) در نرم‌افزارهای GIS ترسیم^۲ و داده‌های مهمی شامل موقعیت، جمعیت، نام سکونتگاه و ... در آن ذخیره گردید.

- ترسیم نقشه‌های تقسیمات اداری- سیاسی، توپوگرافی، شبکه‌های ارتباطی، هیدرولوژی، پهنه‌بندی اقلیمی و سایر عوامل و پدیده‌های انسانی و طبیعی، که احتمال می‌رفت در ایجاد الگوهای فضایی خاص نقش داشته باشند.

- ترکیب نقشه‌های مذکور با نقشه‌ی پراکندگی سکونتگاه‌ها و تحلیل آنها.

الف: روی هم‌گذاری نقشه‌های سکونتگاه‌های روستایی و ارتفاع (شکل ۳) ب: روی هم‌گذاری نقشه سکونتگاه‌های روستایی و منابع آب (شکل ۴) ج: روی هم‌گذاری نقشه‌ی سکونتگاه‌های روستایی با لایه‌ی خطوط ارتباطی (شکل ۵) د: روی هم‌گذاری نقشه‌های اقلیم (شکل ۶)، کاربری اراضی و ساختارهای قومی با نقشه پراکندگی سکونتگاه‌ها.^۳

۱- در تهیه‌ی این بخش، از کتاب طرح‌های کالبدی منطقه‌ای...، تألیف: ناصر عظیمی، (۱۳۸۲) الگو گرفته شد.

۲- از همکاری آقای دکتر داریوش رحیمی که در تهیه‌ی این بخش ما را یاری نموده‌اند، تشکر و قدرانی می‌شود.

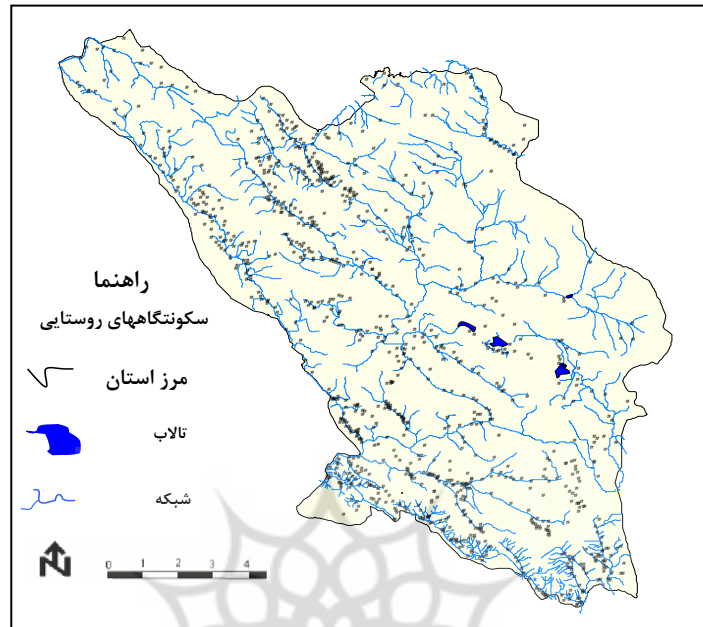
۳- به علت طولانی شدن مطلب، سایر نقشه‌ها ارائه نمی‌گردد.

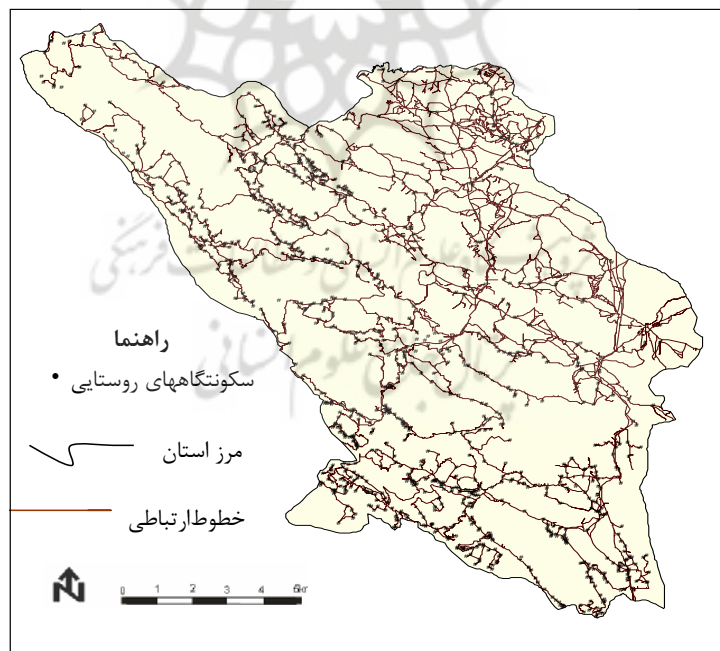
شکل ۲: نقشه‌ی پراکندگی سکونتگاههای روستایی در استان چهارمحال و بختیاری

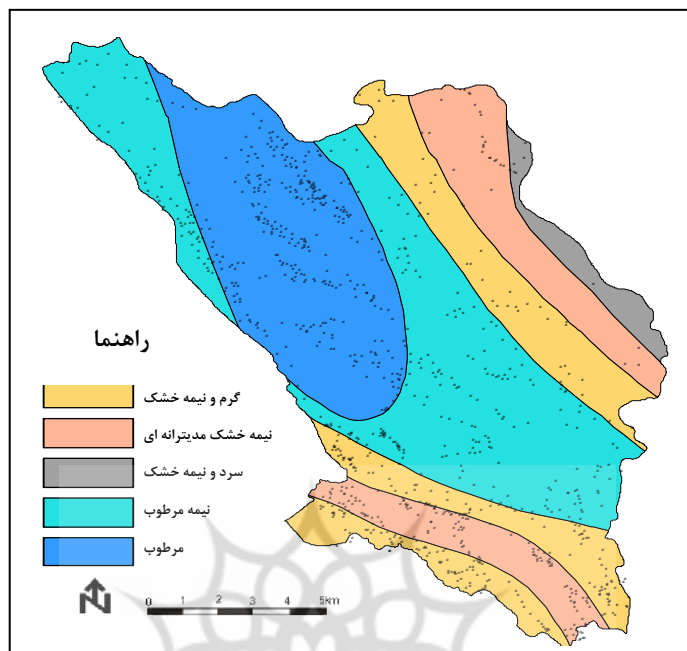
شکل ۳: روی هم‌گذاری نقشه‌ی سکونتگاههای روستایی، با لایه خطوط توپوگرافی

شکل ۴: روی هم گذاری نقشه‌ی سکونتگاههای روستایی استان با لایه‌ی هیدروگرافی

شکل ۵: روی هم گذاری نقشه‌ی سکونتگاههای روستایی استان با لایه‌ی خطوط ارتباطی

شکل ۶: روی هم گذاری نقشه‌ی سکونتگاه‌های روستایی استان با لایه‌ی اقلیم

جمع‌بندی، تحلیل و نتیجه‌گیری

استان چهارمحال و بختیاری در فراز و نشیب‌های دوران تاریخی خود شیوه‌های متفاوت سکونت‌ی را تجربه کرده است. به طوری که در زمانی تسلط زندگی یکجانشینی و در زمانی دیگر کوچ‌نشینی مسلط بوده است. همجواری با منطقه‌ی گرمسیری خوزستان از یک‌طرف و شرایط کوهستانی، با رستنی‌های خودرو و جنگل‌های تنک و بعضاً متراکم به همراه محدودیت‌های کشاورزی از طرف دیگر، غرب استان را مناسب زندگی عشایری و کوچ‌نشینی کرده است و به‌طور کلی جدا از روستاهای جدید و قدیمی محل اتراق خوانین ایل، نقاط با سابقه‌ای در این قسمت وجود ندارد. برعکس، در قسمت شرقی وضعیت کاملاً متفاوت بوده و دارای قدمت سکونت‌ی بیشتری است. بنابراین در توزیع سکونتگاه‌های روستایی استان ویژگی‌های جغرافیای طبیعی بخصوص عامل ناهمواری یکی از عوامل مهم در مکان‌گزینی روستاها بوده و این عوارض علاوه بر اثرات مستقیم خود، از طریق تفاوت‌های اقلیمی، محدودیت‌های فضایی و ارتباطی نیز در توزیع سکونتگاه‌ها نقش داشته‌اند. عامل ارتفاع عامل محدودکننده‌ای در استقرار فضایی سکونتگاه‌ها می‌باشد، به طوری که در ارتفاع بالای ۲۰۰۰ متر تعداد سکونتگاه‌ها کاهش محسوسی

می‌یابد و تنها در نواحی عشایری و یا ناامن تاریخی مواردی دیده می‌شود (شکل شماره ۳). با این وجود، مکان اولیه روستاها در استان با منابع آب وابستگی نزدیکی داشته و با گسترش کشاورزی و اهمیت آن، نقش آب در استقرار و مکان‌گزینی روستاها پراهمیت‌تر شده است. بنابراین ارتباط نزدیکی بین محل استقرار آبادی‌ها و پراکندگی رودخانه‌ها و به طور کلی منابع آب وجود دارد. به سخن دیگر (همچنان‌که در شکل شماره ۴ قابل مشاهده است)، بسیاری از آبادی‌ها به صورت خطی و به شکل دانه‌های تسبیح در کنار رودخانه‌ها استقرار یافته‌اند (بخصوص دو رودخانه زاینده‌رود و کارون). این الگو بویژه در نواحی کوهستانی که محدودیت فضا، منابع خاک و ... نیز وجود دارد بیشتر خودنمایی می‌کند.

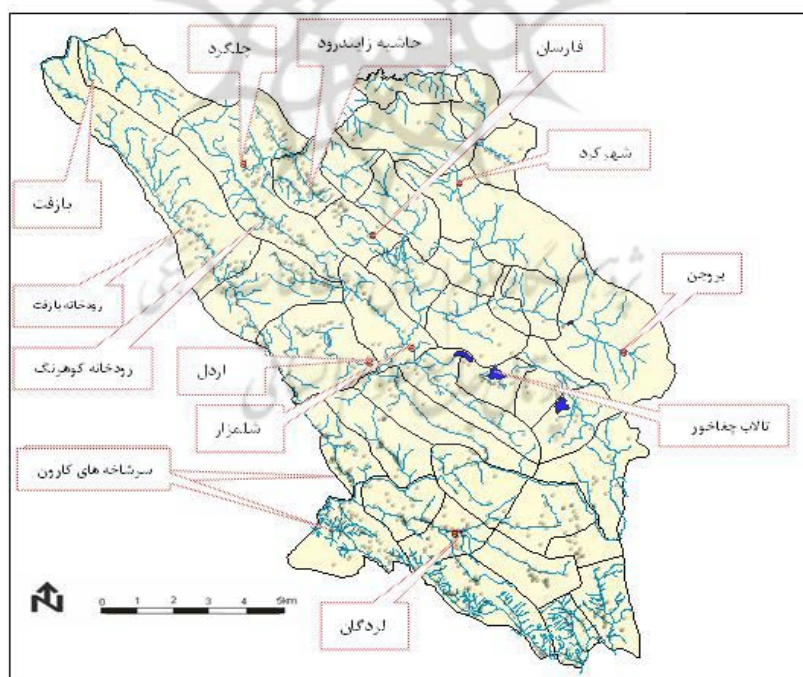
دسترسی به محورهای ارتباطی مناسب نیز به منظور تردد بین محل فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و محل سکونت از جمله عوامل اساسی در شکل‌گیری و ثبات یک سکونتگاه است. هرچند مساعدت توان‌های محیطی بر استقرار سکونتگاه‌های استان نقش اساسی داشته، اما با توجه به وجود مسیرهای ارتباطی و موقعیت جغرافیایی استان، می‌توان ارتباط نزدیکی بین محل استقرار و بخصوص گسترش فیزیکی آبادی‌ها و شبکه‌های ارتباطی مشاهده کرد. به‌ویژه در مورد روستاهایی که قدمت کمتری دارند و در نزدیکی شهرها استقرار و گسترش یافته‌اند (شکل شماره ۵).

مساعدت‌های اقلیم مدیترانه‌ای در بخش‌های جنوبی استان (شهرستان لردگان) نسبت به اقلیم خشک‌تر در نواحی شرقی و سرد کوهستانی در نواحی غربی و شمال غربی، تراکم بیشتر سکونتگاه‌های روستایی در جنوب استان را باعث گردید. در صورتی که سکونتگاه‌های شرقی بزرگتر، پراکندگی آنها بیشتر و فراوانی آنها کمتر است (شکل شماره ۶). تحت تأثیر شیوه‌های زندگی و قومیت‌ها نیز، در قسمت‌های غربی استان که قلمرو اصلی عشایر در گذشته بوده است، روستاهای کوچکتر با پراکندگی و فراوانی بیشتر وجود دارد که این حالت بیشتر متأثر از مالکیت آب، خاک و مرتع و اسکان در اراضی طوایف و تیره‌ها بوده است.

بر اساس یافته‌های این تحقیق می‌توان استنتاج نمود که: تمامی الگوهای معرفی شده در بخش (۶) در استان وجود دارند. با این تفاوت که الگوی خطی بیشتر در قسمت مرکزی و شمالی و به‌ویژه در حاشیه رودخانه‌های زاینده‌رود، کارون، کوه‌رنگ، بازفت و همچنین در کنار خطوط ارتباطی می‌باشند.

در قسمت شرقی استان که اغلب شامل دهستان حومه‌ی بروجن می‌شود، با توجه به شرایط پراکندگی منابع آب، الگوی گسترده قابل مشاهده است، این نوع سکونتگاهها، همچنین در مناطقی که عشایر اسکان یافته‌اند مانند مناطق بازفت، کوهرنگ و فارسان، بیش از دیگر انواع مشاهده می‌شوند. در حاشیه‌ی تالاب چغاخور، تحت تأثیر عوامل توپوگرافی و منابع آب الگوی نعلی شکل را می‌توان مشاهده کرد. الگوی استقرار استارهای (شعاعی) شکل در پیرامون شهرهای شهرکرد و لردگان نیز قابل توجه می‌باشد (شکل شماره ۷).

با استنباط از نقشه‌ها و مطالب ارائه شده می‌توان تحلیل نمود که: الگوهای حاکم بر نظم فضایی سکونتگاههای استان بیانگر این است که توزیع و پراکندگی آنها از الگوی خاصی تبعیت می‌کند. نقش عواملی همچون ارتفاعات، رودخانه‌ها، توانمندی‌های نسبی اراضی، شبکه‌ی راهها و ساختار خویشاوندی کلیدی بوده است. از طرفی دو فرض این مقاله: شامل « الگوهای فضایی استقرار می‌توانند تحت شرایط محیطی و محلی متفاوت، متنوع باشند» و این که « الگوهای استقرار جمعیت در نواحی مختلف استان چهارمحال و بختیاری تحت تأثیر عوامل محیط طبیعی بوده‌اند» اثبات می‌شوند. لذا در برنامه‌ریزی‌های آتی و در راستای تحقق توسعه‌ی پایدار سکونتگاههای روستایی، توجه به موارد فوق بسیار اساسی می‌باشد.

شکل ۷: نقشه راهنمای الگوهای معرفی شده سکونتگاههای روستایی استان

منابع

- ۱- آمار، تیمور (۱۳۷۵). امکان‌سنجی استقرار بهینه سکونتگاه‌های روستایی بخش رحمت‌آباد، مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی. همدان.
- ۲- استعلاجی، علیرضا و قدیری‌معصوم، مجتبی (۱۳۸۴). بررسی عوامل جغرافیایی در نظام استقرار سکونتگاه‌ها با تأکید بر تکنیک‌های کمی (پژوهش موردی: ناحیه ویلکیج از توابع شهرستان نمین)، مجله پژوهش‌های جغرافیایی. شماره ۵۳.
- ۳- اشرف، احمد (۱۳۵۲). اجتماع ده و الگوهای سکونت روستایی در مناطق همگون ایران، سازمان برنامه و بودجه. تهران.
- ۴- امیدوار، شهرام و دیگران (۱۳۸۱). جغرافیای استان چهارمحال و بختیاری، چاپ سوم. تهران. شرکت چاپ و نشر کتب درسی.
- ۵- حسینی‌ابری، حسن (۱۳۸۳). مدخلی بر جغرافیای روستایی ایران، دانشگاه اصفهان. اصفهان.
- ۶- دولفوس، اولیویه (۱۳۷۳). تحلیل جغرافیایی، ترجمه سیروس سهامی. چاپ دوم. انتشارات نیکا.
- ۷- رضوانی، علی اصغر (۱۳۷۷). روابط متقابل شهر و روستا با تأکید بر ایران، چاپ سوم. پیام نور.
- ۸- سعیدی، عباس (۱۳۷۵). ضرورت آرایش مکانی- فضایی سکونتگاه‌های روستایی در راستای ساماندهی روستاهای پراکنده، مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی. همدان.
- ۹- سعیدی، عباس (۱۳۸۵). مبانی جغرافیای روستایی، چاپ هفتم. انتشارات سمت.
- ۱۰- شیرازیان، احمد (۱۳۷۵). ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی از مفهوم تا مصداق، مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی. همدان.
- ۱۱- صیدایی، سید اسکندر (۱۳۷۴). مسکن روستایی و مسایل مربوطه با تأکید بر روستاهای زاگرس میانی (استان‌های چهارمحال و بختیاری و خوزستان)، مجموعه مقالات سمینار سیاست‌های توسعه مسکن در ایران، جلد دوم. تهران. انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی.
- ۱۲- طالب، مهدی (۱۳۷۵). شیوه‌های سکونت‌گزینی و گونه‌های مسکن روستایی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی. تهران.
- ۱۳- عظیمی، ناصر (۱۳۸۲). طرح‌های کالبدی منطقه‌ای- روش‌شناسی شبکه سکونتگاه‌ها، چاپ اول. تهران. انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- ۱۴- کاظمی، سیدمهدی و بدری، سیدعلی (۱۳۸۳). جغرافیای شهری و روستاشناسی، چاپ اول. تهران. انتشارات دانشگاه پیام نور.

- ۱۵- گلی، علی؛ رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا (۱۳۸۳). تبیین الگوی فضایی روستاهای در حال گذر با استفاده از GIS: منطقه شمال غرب ایران. فصلنامه مدرس. دوره ۸. شماره ۴. تهران.
- ۱۶- لوبر، ر (۱۳۵۴). بنیادهای بزرگ زراعی در جهان، ترجمه محمود محمود پور. دانشگاه تبریز.
- ۱۷- لینچ، کوئین (۱۳۷۶). تئوری شکل خوب شهر، ترجمه سیدحسین بحرینی. دانشگاه تهران.
- ۱۸- مرکز آمار ایران (۱۳۸۶). نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵
- ۱۹- مزینی، منوچهر (۱۳۷۳). مقالاتی در باب شهر و شهرسازی، دانشگاه تهران. تهران.
- ۲۰- مطالعات میدانی نگارندگان، ۱۳۸۷
- ۲۱- مهندسان مشاور، DHV از هلند (۱۳۷۱). رهنمودهایی برای برنامه‌ریزی مراکز روستایی، ترجمه ابوطالب فنایی و دیگران. مرکز تحقیقات و بررسی مسایل روستایی. جهاد سازندگی. تهران.
- ۲۲- مهندسین مشاور بوم‌آرا (۱۳۸۶). طرح هادی روستای گندمکار، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی. شهرکرد.
- ۲۳- میرزائیان، فرزانه (۱۳۷۵). نحوه استقرار فضایی سکونتگاههای روستایی و الگوی بهینه آن در نواحی... پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید بهشتی. تهران.
- ۲۴- هاشمی‌کوچسرانی، مجید (۱۳۷۵). بررسی پراکندگی سکونتگاههای روستایی در ایران، مجموعه مقالات سمینار ساماندهی روستاهای پراکنده. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی. همدان.

25. www.sci.org.ir/portal/faces/public/census85/census85.natayej

26. www.chaharmahalmet.ir/c1.asp